

QURIA ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԱՏՌՎԱԿՆԵՐԸ

Արճեշի շրջանի Հաղի գյուղի մոտ Ուրարտուի Արգիշտի II թագավորի (մ.թ.ա. 714-685թթ.) թողած արձանագրության մեջ հիշատակվող ^{KUR}Quria երկիրը՝ գտնվում էր Վանա լճից հյուսիս-արևելք,² «Աշխարհացոյց»-ի Աղիովիտ գավառի տարածքում՝ Գնունի նախարարական տոհմի տիրույթում:³ Այս սեպագրային երկրանունը իմաստաբանական ուղղակի կապի մեջ է *Գնունի* տոհմանվան, Գնունի հազարապետների արքունի մատովակներ լինելու իրողության,⁴ ինչպես նաև նրանց տիրույթի՝ հետագա Արճեշ գավառի, մինչև Մեծ եղեռն ունեցած համբավի հետ՝ որպես ընտիր խաղող և ընտիր գինի ունեցող շրջանի:⁵

Գնունի տոհմանունն առաջին ստուգաբանողը եղել է Մովսես Խորենացին: Նա գրում է. «Գիտեմ եւ զԳնունիսդ գինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն, որ սքանչելի իմն ղիպեալ եղել ըստ գործոյն եւ անունն քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր եւ ի համեղ գինեաց՝ ունէր եւ կոչումն անուանն Գին»:⁶ Խորենացու առաջարկած *Գին/Գնունի/գինի* ստուգաբանական շարքը կարելի է համալրել նույնարմատ և իմաստաբանական նույն շարքին պատկանող հետևյալ բառերով. *օրինակ* «խաղողի մի տեսակ, դեղնականաչ գույնով, հաստ կեղևով, մեծ՝ կլոր հատիկներով, որից կախան են պատրաստում»,⁷ *գինեծաղիկ* «խաղողի ծաղիկը, որից հետո երևում է ազոխը»,⁸ *գինուկ* «գինու խաղող, բարակ կեղևով, սպիտակ մանր հատիկներով»,⁹ ինչպես նաև՝ «*գինն* գինին է»:¹⁰ Սրանց բոլորի հիմք՝ **գին*-ը ծագում է հ.ե. **uei-/ʷai* «ուլը(վ)ել, փաթաթ(վ)ել, գալար(վ)ել» արմատից, որից են ծագում նաև փաթաթվող-գալարվող բույսերի և ոլորվող-հյուսվող շիվեր ունեցող ծառերի, մասնավորապէս, խաղողի վազի և ուտենու անունները հնդեվրոպական մի շարք

² Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), М., 1960, надп. N 276; Арутюнян Н., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Ер., 1985, стр. 123.

³ ТУ, стр. 41, 123.

⁴ Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 338:

⁵ Պետրոսյան Ս., Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (ՊԲՀ), 1999, թիվ 2-3, էջ 175-178:

⁶ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան հ.1, Եր., 1986, էջ 462:

⁷ «Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց», Եր., 1981, գիրք Բ, գլուխ Բ:

⁸ Մալխասյանց Ս., Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. 1, Եր., 1944, էջ 435:

⁹ Նույն տեղում, էջ 436:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 437:

¹¹ «Բառագիրք հայոց», քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները, Հ. Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 66, ծան. 183:

լեզուներում. հմմտ տ *U i i* դՎ. *ἡμελον* (Hesych.) «խաղողի վագ», լատին *vitis* և հին ալավ. *vinjaga*՝ նույն նշանակությամբ:¹¹

Ուրարտուի Սարգուրի II թագավորը (մ.թ.ա. 764-735թթ.) էթիունիի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ղրվագներից մեկում ասում է. «Գնացի Եթիունե (երկրի) վրա, երբ դարձա (եղա) Եթիունե երկրի կողմում (?), ամբողջ (?) Երիախե (երկիրը) անջատեցի (?) բուն (?) Կուրիանե (երկրից): Արշավեցի Իյանե (երկրի) վրա»:¹² Թեպետև դժվար է բերված հատվածի ամբողջական ընկալումը, այդուհանդերձ պարզվում է, որ Կուրիանե/Quria(ու) երկիրը հարևան է եղել կենտրոնական Շիրակում գտնված Էրիախի¹³ երկրի: Քանի որ Սարգուրի II-ը Իյանի/Իգանի (հյուսիսային Վանանդում) երկիր մտել էր Էրիախիից, ոչ թե Կուրիա(նի)ից, ուրեմն վերջինս չէր կարող գտնվել ո՛չ Էրիախիի և Իգանիի միջև,¹⁴ ո՛չ էլ «Չալդըր լճի կամ Շիրակի մոտակայքում»,¹⁵ այլ միայն Շիրակի (Էրիախիով) մոտակայքում:

Ի.Դյակոնովի կարծիքով, Սարգուրի II-ի կողմից հիշատակված ^{KUR}Quriani երկիրը կարող էր լինել ավելի ուշ ասորեստանյան արձանագրություններից մեկում ^{KUR}Gurania կոչված երկիրը, որը գտնվում էր «Ուրարտուի և Գամիրայի միջև»:¹⁶ Բայց այս հիշատակությունից պարզ երևում է, որ Գուռանիան եղել է հետագա Վիրքի (Իբերիա) հովտային մասն զբաղեցրած կիմերների Գամիրա երկրի հարևանը, այսինքն՝ գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում: Այս երկուսից տարբեր է Ռուսա I արքայի (մ.թ.ա. 735-713թթ.) Օովինարի արձանագրության մեջ հիշատակված ^{KUR}Guria(ու) երկիրը, որը գտնվում էր «այն կողմից ծովային գավառում՝ լեռնա(շղթայի) ստորոտի»¹⁷ 19 երկրների շարքում,¹⁸ որովհետև սրանք բոլորը տեղորոշվում են Սևանա լճից՝ «ծովից» հարավ և արևելք ընկած շրջաններում:¹⁸ Վերջին երկու երկրանունների տարբերությունը Quria-ից արտացոլված է նրանց Guria- գրության մեջ, ց-ի դիմաց ց: Ս. Հմայակյանը Quria(ու)-ն տեղորոշում է Էրիախիից հարավ,¹⁹ որոշակի ճշտումով՝ հարավ-արևելք, «Աշխարհացոյց»-ի Արագածոտն գավառի հյուսիսում՝ Էրիախիի և Ուազա/՝Aza երկրի (Արարատյան դաշտի Արաքսամերձ ձախափնյակում) միջև:

¹¹ Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы (այսուհետև՝ ИЯИ), т. II, Тб. 1984, стр. 650, Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. I, Եր., 1971, էջ 554:

¹² «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա» (այսուհետև՝ ՀԺՊԲ), հ. I, Եր., 1981, էջ 79 (թարգմ. Հ. Կարադոզյանի):

¹³ ТУ, стр. 258-259.

¹⁴ ТУ, стр. 67.

¹⁵ ՀԺՊԲ, հ. I, էջ 82, ծան. 20:

¹⁶ УКН, надп. N 155 F: Дьяконов И., Ассирио-вавилонские источники об истории Урарту (այսուհետև АВИИУ) "Вестник древней истории", 1951, NN 2, 3, 4, надп. N 50, пр. 2: Նույնի, Предыстория армянского народа, Ер., 1968, стр. 169

¹⁷ УКН, надп. N 266, ՀԺՊԲ, հ. I, էջ 85:

¹⁸ ՀԺՊԲ, հ. I, էջ 85, ծան. 2:¹⁹

¹⁹ Հմայակյան Ս., Շիրակը Լուր-Վատարգա-Վիտերուխի դաշնության կազմում, «ԵՊՄԺ հանրապետական առաջին գիտաժողովի թեզիսներ», Գյումրի, 1994, էջ 22:

Կուտիա(նի) երկրի այսպիսի տեղադրության մասին խոսում է նաև նրա Quria(ni) անունը բաղկացած *կուտ «խաղող», «գինի» արմատից²⁰, -ia և ուրարտական սեպագրության լեզվից հավելված -ni վերջածանցներից: Այս վերջածանցներից առաջինը, ի տարբերություն երկրորդի, պատկանում է բուն տեղանվանը, ծագում է հ.-ե. *-(i) ia նախածանցից հայերենում գործուն վաղնջահայերենի փոխում (մ.թ.ա. III հազ. մ.թ.ա. XIIIդ.) և վերածված -ի վերջածանցի:²¹ Այն որպես տեղանվանակերտ վերջածանց²² (հմմտ. Այլի, Լոռի, Կարբի, Կորի, Կումայրի, Ուշի և այլն), իր արտացոլումն է գտել նաև սեպագրային և հետին գուգափեռ ձևերում (հմմտ. Արծանիա/Արածանի, Աիլիա/Այլի, Արկանիա/Արկնի, Ալիա/Հաղի, Գիարեհիա/Գառնի):²³ *Կուտ արմատը ծագում է հ.-ե. *ger «դարձնել», «գալարել», «ոլորել» արմատի *gōr- միջին ձայնյալարձից, որից ունենք մի կողմից կոել, կոնակ և այլն,²⁴ մյուս կողմից խաղողին և գինեգործությանը վերաբերող հետնյալ բառերը:

Կոեկ (<*կուտի-ակ, իսկ *կուտի <*կուտ-ի -ի վերջածանցով՝²⁵ ծագած հ.-ե. *-(i)ia վերջածանցից) «վայրի խաղողի մի տեսակ, որից ներկ էն պատրաստում գինին ներկելու համար»:²⁶ Կուտ «խաղողի որթի գլխավոր ճյուղերը, որոնց վրա գտնվում են մի քանի շիվեր»:²⁷ Կոակապ տալ (կոակապ<կուտ-ա-կապ) «խաղողի որթի նոր արձակած ճյուղերը ձողի վրա կապել, որպեսզի դեպի վեր բարձրանան»:²⁸ Կուտի (<կուտ-ի) ծածկաբարձ *գինի»:²⁹ Կոճել (<կուտ-ճ կամ *կուտ-իճ, -ճ կամ -իճ վերջածանցների համար հմմտ. մի դեպքում լիճ, կորճ, հարճ, մորճ, մուրճ «մուր», մյուս դեպքում՝ թնիճ, կաւիճ, ուտիճ, պատիճ և այլն) «կարասի տակի գինին կամ ամանի մեջ եղած մի հեղուկ ուրիշ ամանով քաշել ցամաքեցնել»:³⁰ Նույն *կուտ «խաղող, գինի», արմատն է, ամենայն հավանականությամբ առկա նաև Կապուտան (Ուրմիա) լճի արևմտյան ափի հին հայկական Կուտիճան գավառի անվան մեջ:³¹ Կուտիճան<*կուտ-իճ-ան բաղկացած *կուտ արմատից, հիշյալ -իճ վերջածանցից և -ան տեղանվանակերտից (հմմտ. Ալեւան, Դերջան, Երեւան, Թորդան և այլն): Կուտիճան գավառն իր տեղադրությամբ համընկնում է սեպագիր Gilzan գինեվետ երկրին³² կամ նրա մի մասին:

²⁰ Հմմտ. Պետրոսյան Ս., Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ, էջ 176-177:

²¹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 231:

²² Петросян С. Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двойных противопоставлений «Ірш-բեր հասարակական գիտությունների», 1987, թիվ 3, էջ 81, 84-85:

²³ Կարազեոզեան Յ., Սեպագիր տեղանուններ (Արարատում և հարակից նահանգներում), «Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում», հ. I, գիրք I, Եր., 1998, էջ 84, 132, 206:

²⁴ Աղայան Է., բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 102-103, 107-108:

²⁵ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 627:

²⁶ ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 494:

²⁷ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 638:

²⁸ ՀԲԲ, հ. II, էջ 490:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 494:

³⁰ ՀԲԲ, հ. II, էջ 491:

³¹ Երենյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 35, 108:

³² Հմմտ. Дьяконов И., АВШН, надп. N 23, 27, 28 և ТУ стр. 64:

Աղիովտի և Արագածոտնի Quria երկրանունների ստուգաբանական-իմաստաբանական նույնությունը հաստատելու է գալիս հետևյալ իրողությունը: Հայոց արքունի մատովակի գործակալությունն զբաղեցրած Գեունի նախարարական տոհմը տիրույթներ ուներ ոչ միայն Աղիովտ և Առբերանի գավառներում, որտեղ էր գտնվում Quria-ն, այլև Արագածոտնում, որտեղ գտնվում էր Quria(ni)-ն: Գեունի տոհմի՝ Արագածոտնում տիրույթ ունենալու առթիվ Ն. Աղոնցը գրում է. «Մաստաբա գյուղի հիսավորց եկեղեցում պահպանվել է մի արձանագրություն, որի մեջ ասված է, թե եկեղեցին կառուցվել է Գեունյաց Թեոդորոս եպիսկոպոսի օրոք: Այս հանգամանքը պարզաբանում է Ներսեսի Վարքում պահպանված այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ Գեունիները հիշվում են Շիրակի նախարարությունների թվում, և անկասկած, ապացուցում է Գեունի տոհմի առնչությունը Արագածի ստորոտի բնակավայրերին»:³³ Ն. Աղոնցը, ըստ այսմ, կարծում է, թե այստեղ է գտնվել Գեունիների բնօրրանը, այսուհանդերձ շեշտում է, որ այստեղ նրանք բնակվել կարող էին միայն որպես պալատական մատովակներ:³⁴

Հարցում հստակեցում մտցնում է Ամատունիների օրինակը: Հազարապետի պաշտոնում Գեունիների փոխարինելով՝ նրանք ստացել էին Արագածոտնում գտնվող Օշական իր շրջակայքով՝ խաղողաշատ ու զինվելու մի տարածք: Արշակունյաց անկումից հետո միայն կարող էր «ձեռական իշխանության» իրավունքով Ամատունիներին հանձնված Օշականն ու շրջակայքը դառնալ նրանց սեփականությունը՝ արդեն ժառանգական իրավունքով:

Հայկական լեռնաշխարհի խաղողագործության և զինեգործության օջախներից մեկը՝ Արագածոտնը լինելու վկաներից են Մեծամորի բրոնզիդարյան սրբարանում ծխական հաց թխելու օջախի և սաջի կողքին գտնված երկարավիզ սավորները, որոնք «վկայում են զինու հեղման արարողություններ»:³⁵ Նույնպիսին է եղել Արագածոտնի դերը նաև ուրարտական դարաշրջանում, երբ նրա հարավային մասը կրում էր Quria-ին իմաստակից Uaza/ʾʾAza անունը՝ նույնական հայերեն *վազ* «խաղողի որթ» բառի հետ:³⁶ Վերջինս ծագում է *վազել* «դուրս ցատկել» բայի *վազ* արմատից, որի նախածնը հ.-ե. *uegʰ- «շարժվել, ընթանալ» արմատն է:³⁷ Uaza երկրի՝ ուրարտական դարաշրջանում զինեգործության խոշոր կենտրոն լինելու մասին են խոսում Կարմիր բլուր հնավայրի (Թեյշեբանի քաղաք) պեղումներից հայտնաբերված 9 մատանների գետնաթաղ կարասները, որոնց ընդհանուր տարողունակությունը հասնում է կես միլիոն լիտրի:³⁸

Հաջորդ հազարամյակներում նա Արագածոտնի երկու մասերը պահել էին խաղողագործության և զինեգործության նշանավոր կենտրոններ լինելու իրենց

³³ Աղոնց Ն., *ևշվ. աշխ.*, էջ 338:

³⁴ Նույնը:

³⁵ Մեծամոր (ուսումնասիրություն 1965-1966թթ. պեղումների տվյալներով), Եր., 1973, էջ 123:

³⁶ УХН, N127 IV; Арутюнян Н., Новые Урартские надписи Кармир-Блура, Ер., 1966, стр. 91, пр. 43.

³⁷ ЗУФ, h. IV, Ер., 1979, էջ 293, Джаукян Г., Очерки по истории и дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 264-265.

³⁸ Мартиросян А., Город Тейшебани, по раскопкам 1947-1958 гг., Ер., 1961, стр. 96.

համբավը: Թրք. աղավաղում-վերիմաստավորումով հայտնի *Դավալու* գյուղանունը իր հիմքում ունի արաբերեն *davalı* «մի տեսակ խաղող» բառը³⁹ և ոչ թե թրք. լեզուների *davalı/develı* «աղտատեղ» բառը (Արարատյան դաշտի բնակչությունը երբևէ ուղտաբուծությամբ չի զբաղվել): Ըստ երևույթին, *Դավալի* անունով են արաբները կոչել իրենց քաջ հայտնի Դվինի շրջակայքը, իսկ հետո այն վերագրվել է նույն շրջանի Դավալու/Արարատ գյուղին, ապա և՛ ներկայիս Արարատ քաղաքին:⁴⁰ Արագածոտնի այս կամ այն մասին օտարներից տրված մի անուն է հիշատակում XVII դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին: Շահ-Աբասի գորքերի ավերած և բնակիչներին բռնագաղթի ենթարկած Արևելյան Հայաստանի գավառների թվում Լոռի-Համգաչիմանի (հյուսիս-արևելքում), Կարսի (արևմուտքում) և Կաղզվանի (հարավ-արևմուտքում) միջև նա հիշատակում է «գՇարապխանեն, գՇիրակուան, գՋարիշատ»:⁴¹ Թվարկված գավառներից առաջինը համապատասխանում է Արագածոտնի հյուսիսային մասին, երկրորդը՝ Շիրակին, երրորդը՝ հյուսիսային Վանանդին: *Շարապխանեն* անունը հյուսիսային Արագածոտնն ստացել էր պարսիկներից այն պարզ պատճառով, որ նա ըմբռնվել է ողջ Արևելյան Հայաստանի մատանը, գինետունը: Պարսկերեն *շարափխանեն* բառը հենց «մատան, գինետուն» է նշանակում:

Արագածոտնի հյուսիսում էր գտնվում առ այսօր կանգուն Փարպի գյուղը, որի անունը մեր «խաղողային» բնույթի տեղանուններից է: Նրա հիմքում *փար*-արմատով և *պ*- աճականով կազմված *փարպ բառն է (հմմտ. *ամպրոպ* բառի կազմությունը),⁴² որին հավելվել է վերոհիշյալ *-ի* տեղանվանակերտ վերջածանցը: *Փարպ* բառի *փար*- արմատը նույնն է *փարել* «պարփակել, բովանդակել» և *փարիլ* «փաթաթվել, գրկախառնվել» բայերի արմատի հետ, բայց իմաստով ավելի մոտ է վերջինիս: *Փարել* և *փարիլ* բայերը ծագում են հ.-ե. **sper*- «ուլորել, փաթաթել» արմատից, որից են նաև հուն. *σπεῖρα* «գալար կամ ոլորկ (օձի ցանցի)», «պարան», *σπάρτος* «մի տեսակ բույս, որ հյուսելով պարան են գործում», *σπάργω* «բարձրել» և այլն:⁴³

Հ.-ե. **sper*- արմատի հունարենում ունեցած նշանակություններից առաջինն ու երկրորդը բնորոշ են նաև հայերենին, որում ունենք *պարան* բառը ոչ միայն «պարան, չվան», այլև «շուր գալը, շուր տալը, շրջվելը» նշանակություններով (հմմտ. *պարան գալ, պարանիլ* «սլուլսլու գալ, դառնալ»),⁴⁴ իսկ *-ոց* վերջածանցի հավելումով ունենք *պարանոց* «վիզ, ճիտ»:

Հնդեվրոպական այս արմատի «ուլորել, փաթաթել» իմաստը հատկացվել է նաև խաղող վազի որևէ առարկայի (ծառ, ձող, ցից) փաթաթվելով աճել-բարձրանալուն, ուստի *պարան* բառը բարբառներում նշանակում է նաև «այգիների

³⁹ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 416:

⁴⁰ Սոյանյան Ա., Գրգեարյան Հ., Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Եր., 1981, էջ 29:

⁴¹ Պատմության Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 53:

⁴² ՀԱԲ, հ. I, էջ 163:

⁴³ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 487-488:

⁴⁴ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 77, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 56:

(իմա խաղողի այգիների) մի տեսակ չափ», «որթատունկերի մեկ ուղղությամբ տնկված շարքը»:⁴⁵ Ի նկատի առնելով *պար-/փար-* համարժեքությունը⁴⁶ *Փարպի* տեղանվան հիմք **փարպ* «վայրի խաղող» բառի հնչյունական տարբերակը կարող ենք տեսնել *պարպուտ* («պարպուտ») «վայրի որթ, վազ»⁴⁷ բառի մեջ (*-տ* վերջածանցի համար հմտ. *դանդուտ, ճապուտ, մամուտ, ջաջուտ* բուսանունները): Պարպուտ հիմքին *-հնէ* վերջածանցի հավելումով կա բարբառային *պարպուտինէ* «վայրի որթ, որ բուսնում է Ջեյթունի լեռներում» բառը:⁴⁸

Բերված «խաղողա-գինիական» ստուգաբանությամբ տեղանուններին իմաստով հարող տեղանուններ կային նաև Վանա լճի շրջակայքում: Դրանցից մեկը Ատրեստականի թագավոր Սալմանասար III-ի հիշատակած⁴⁹ *Zanziuna* բնակավայրի⁴⁹ անունն է: Նրա հիմքում առկա են հայերեն *չանչ* բառը (սեպագրությամբ սա կարող էր արտացոլվել միայն *zanz-* տեսքով) և *-հւն* վերջածանցը (հմտ. *կորհւն, հերհւն, ջանջիւն, տրափիւն* և այլն): *Չանչ* նշանակում է «խաղողի ձղկույզը, որի վրայից հատիկները պոկած են. քթեն», «քամած խաղողի մնացորդը» (չանչից օղի են քաշում, չանչը գինուն կծվություն և թթվություն է տալիս) և համարվում է իրական կամ կովկասյան փոխառություն:⁵⁰ Մեր կարծիքով, հակառակ ուղղությամբ հայերենից այդ լեզուներ կատարված փոխառությունն ավելի հավանական է, որովհետև *չանչ* բառի և իր *չաչ* տարբերակի հայերեն գրական լեզվում և բարբառներում ունեցած բազմազան նշանակությունները⁵¹ բացառում են այդ հնարավորությունը: Բանն այն է, որ *չանչ* բառը խաղողին վերագրվել է երա հատիկներից զրկված տունկը ձեռքի նմանեցնելու պատճառով, ուստի ունենք նաև բառի եախնական նշանակությանն ավելի մոտ *չանչ՝* «գրող, մճիկ», *չանչ անել* «գրող չափել» *չանչել* «ձեռքի մատները լայն բացած գրող չափել, մճիկ հանել», *չանչուլ* «կատվի թաթ, թաթուլ, թանթուլ»:⁵²

Չանչ բառի «ձեռք» > «խաղողի չանչ» իմաստային զարգացման համար հմտ. *թեւք խաղողոյ* «խաղողի որթի կոտրակ», այսինքն *«խաղողի վազի ստորին չոր և հաստ մասը»*⁵³ և *թեւ* «մարդու բազուկ, ձեռք ուսից մինչև դաստակը (մատների ծայրը)»:⁵⁴ նաև *մատ* «խաղողի որթի ճյուղերը» և *մատն* «ձեռքի և ոտքի մատ»:⁵⁵ Առավել ուշագրավ է *կոտ* բառը, որն ինչպես վերևում տեսանք նշանակում է «խաղողի որթի գլխավոր ճյուղերը, որոնց վրա գտնվում են մի քանի շիվեր»:⁵⁶ Բայց

⁴⁵ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 56:

⁴⁶ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 55:

⁴⁷ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 29, ՀԲԲ, հ. IV, էջ 54:

⁴⁸ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 54, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 29-30:

⁴⁹ АВВВУ, N 27.

⁵⁰ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 10, ՀԱԲ, հ. III, էջ 623-624:

⁵¹ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 10, ՀԱԲ, հ. III էջ 623-624

⁵² ՀԲԲ, հ. IV, էջ 10:

⁵³ ՀԲԲ, հ. II, էջ 100, 475, ՀԱԲ, հ. II, էջ 177:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 99:

⁵⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 270:

⁵⁶ ՀԱԲ, հ. II, էջ 638:

որը նույնն է *կուտ* «բազուկ, թև, ձեռք, ուսից մինչև մատների ծայրը»⁵⁷ բառի հետ: Իսկ Է. Աղայանը ցույց է տվել, որ վերջինս ծագում է հ.-ե. *gor- «դարձնել», «գալա-րել, ոլորել» արմատից,⁵⁸ այսինքն՝ այն նույն արմատից, որից են նաև խաղողագործությանն ու զինեգործությանը վերաբերող *կուտ* արմատով բառերը և Quria երկրանունը:

Ուրարտական Արամայի/Արմարիլի նահանգի բնակավայրերից «խաղողային» բնությանն անուն էր կրում *Siniunak*-ը (<*Sini-unak),⁵⁹ որի անվան երկրորդ բաղադրիչը առկա է նաև նույն Վանա լճի ավազանի *Ardiunak* (<*Ardi-unak),⁶⁰ Ուրմիա լճի ավազանի *Barunakka* (<*Bar-unak)⁶¹ տեղանունների, հայ. *բարունակ* (<*բար-ունակ) «երկայնատարած ուռն որթոյ»⁶² բառի մեջ: *Siniunak*-ի *Sin*- բաղադրիչը հայ. *ծին* (<հ.-ե. *gēn) բառն է՝ արմատակիցը *ծան* «ճանաչել» (նաև «հայտնի», իսկ ազգակից լեզուներում՝ «ծանոթ, սովոր»)⁶³ բառի առկա նաև *ծնեբեկ*, *ծնիկ*, *ծնծատ*, *ծնծեղ*, *ծնծղար* բուսանուններում:⁶⁴ Ըստ երևույթին, «*ծնիկ-ունակ* կոչվել է մշակովի սովորական, ծանոթ խաղողը՝ ի տարբերություն վայրի խաղողի: Վերջինը կարող էր կոչվել **արդի-ունակ*, որում *արդի* բաղադրիչը հավանաբար «ժայռ» է նշանակում և արմատակիցն է հին հնդկ. *adri*- «սար, ժայռ» և իլլուր. *adri* «ժայռ, խութ» բառերի:⁶⁵ Հայերենի օրինաչափությամբ հ.-ե. *dr->բդ->արտ-, ուստի այս բառերի արմատակիցն է լինելու Վանա լճի *Արտի* կղզու՝⁶⁶ անունը՝ «ծովաժայռ, խութ» իմաստներով: Սեպագիր **Bar-unaka* տեղանվան և հայերեն **բար-ունակ* բառի առաջին բաղադրիչները ծագում են հ.-ե. *bher- արմատի ստորին *bhr- ձայնադարձից: Այս արմատի վերին ձայնադարձից ունենք *բեր/բերք* «բերք, հողի բերած արդյունքը, պտուղ» բառը, որի ազգակիցներն են. հուն. *φέρμα* «պտուղ», *φορα* «պտղաբերություն, բերք», պարս. *bar* «բերք, պտուղ, արդյունք» և այլն:⁶⁷

**Ardi-unak*, *Sini-unak*, **Bar-unaka* սեպագիր տեղանունների և **բար-ունակ* բառի երկրորդ բաղադրիչները արտացոլում են հ.-ե. *uein-ag «խաղող, խաղողուտ» բառի կարճ տարբերակը: Այս նույն նախաձևի երկար տարբերակն է առկա *գինակ* (հ.-ե. *u-> հայ. *գ*-) «խաղողի մի տեսակ, դեղնականաչ գույնով, հաստ կեղևով, մեծ կլոր հատիկներով» բառում: Սրանց հետ միասին հ.-ե. *uein-ag նախաձևից է ծագում նաև հին սլավ. *vinjaga* «խաղողի վազ» բառը, սիկ նախաձևին մերձավոր ձև է համարվում վրաց. *venag* «խաղողուտ» բառը:⁶⁸ Վերջինս փոխառյալ է լինելու հայերեն *գինակ*-ի հնագույն ձևից (երբ դեռևս տեղի չէր ունեցել հ.-ե. *u->հայ. *գ*

⁵⁷ ZFF, h. II, էջ 484:

⁵⁸ Աղայան Է., նշվ. աշխ., էջ 102-103, 107-108.

⁵⁹ АВИИУ, надп. N 49; ТУ, стр. 235.

⁶⁰ АВИИУ, надп. N 49; ТУ, стр. 34.

⁶¹ АВИИУ, надп. N 49; ТУ, стр. 54.

⁶² «Նոր բաղադրիչը հայկազեան լեզուի», հ. I, Եր., 1979, էջ 467:

⁶³ ZUF, h. II էջ 443, 457:

⁶⁴ ZFF, h. II էջ 345, 346, ZUF, h. II, էջ 464, 465:

⁶⁵ Զահուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 13 և ծան. 8:

⁶⁶ Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 41, 45, 108.

⁶⁷ ZUF, h. I, էջ 440-441:

⁶⁸ ИЯИ, т. II, стр. 649, пр. 2, стр. 881, пр. 1.

հնչյունափոխությունը) այնպես, ինչպես հայերենից են փոխառյալ «գինի» նշանակող բառերից այս դեպքում հատկապես հիշատակելի վրաց. *դվինի*, *դվինո*, մեզր. *դվինի*, լազ. *դուինի*, *դինի* բառերը:⁶⁹

Մեր նախնիների խաղողագործության և գինեգործության հովանավոր աստվածություններից ոմանք լինելու էին նաև երկնային մատովակներ: Այդպիսին էր լինելու հայաստական *Unagasta*- ξ կոչված 2 աստվածություններից⁷⁰ մեկը (մյուսը կարող էր լինել միայն խաղողագործության հովանավոր աստվածությունը): *Unagasta*-*s*/*Unagasta*- դիցանվան մեջ առկա է վերոհիշյալ «*unak*-//*ունակ*» բառի ավելի հին **unag*- ձևը (h.-ե. * g-> հայ. *կ*) և -*asta*-//*-աստ* վերջածանցը (հմմտ. *արագ-աստ*, *զգ-աստ*, *իմ-աստ*, *հաւ-աստ-ի-ք*):⁷¹

Հին Հայաստանում պալատական մատովակի և հազարապետի՝ երկրի գլխավոր տնտեսի, պաշտոնների միասնությունը դարավոր արմատներ ուներ: Քսենոփոնի վկայությամբ, երբ Հայաստանի փոխսարապա (հյուպարքոս) Տիրիբազոսը դիմել էր փախուստի, նրան հանկարծակիի բերած հույն վարձկանների կողմից «գրավվեց Տիրիբազոսի վրանը և նրա մեջ արծաթյա ռոքերով մահիճներ և ըմպանակներ, ինչպես նաև մարդիկ, որոնք ասացին, թե հացարարներ են ու մատովակներ»:⁷² Հացի և գինու փոխադարձ կապը իր դրսևորումներն էր գտել ոչ միայն հայի առօրյայում, այլև իր հոգևոր կյանքի բազմաթիվ ոլորտներում: Հռոմեացիները հայցերի տեսանկյունից առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի ինչպես «Հա ցն ու գինի և, Տե ր Կենդանին» աղոթքի, երդման և ռզեկոչման հանրահայտ բանաձևը, այնպես էլ այն հանգամանքը, որ մեր եկեղեցու ծիսակարգում մեկ ընդհանուր՝ *Սպաս* անուշով է կոչվում պատարագի ժամանակ օրհնվող հացն ու գինին:⁷³ Հայոց Արամայիս նահապետի 2 որդիների վերաբերյալ ավանդագրույցի պատմիկները ես վկայում են հացի և գինու միասնական պաշտամունքի հնամենի ակունքների մասին: Արարատյան դաշտում հաստատված Արամանյակի սերունդների թվարկումը թե՛ Մովսես Խորենացու, թե՛ Անանուս պատմիչի (Մեբեոս) երկում սկսվում է նրա որդի Արամայիսով, ով Արմավիրը հիմնադրելուց հետո «գորդի իւր զՇարայ զլուրվածին եւ զշատակեր, առաքէ ամենայն աղխի իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր յորոյ անուն եւ զգաւան ասեն անուանեալ Շիրակ», իսկ Արամայիսի մյուս որդին՝ Ամասիան, «անցանէ զգետովն մերձ ի լեառնն հարաւոյ... զլեառնն Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիա. Եւ ինքն դարձեալ յԱրմաւիր եկած ամս սակաւս, եւ մեռաւ»:⁷⁴ Շարայի առնչությունը հացառատ Շիրակին, իր անվան «հացահատիկային» ստուգաբանությամբ հանդերձ, վկայում է նրա

⁶⁹ շԱԲ, հ. I, էջ 558-559:

⁷⁰ *Хачатрян В Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики)*, Ер., 1971, стр. 148 ("Keilschrifturkunden aus Boghazkoi", Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939, XXVI, 39, IV, 31-33).

⁷¹ շԱԲ, հ. IV էջ 672:

⁷² Քսենոփոն, Անաբասիս, Եր., 1970, էջ 94 (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյան, *Xen. Anabasis*, IV, 21):

⁷³ շԲԲ, հ. IV, էջ 254:

⁷⁴ Խորենացի, Ա, Ժբ (հմմտ. Մեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ. Ա, էջ 5):

նախատիպի հացահատիկի անձնավորում աստվածություն (ոգի) լինելու մասին,⁷⁵ իսկ Ամասիան՝ որպես Մասիա/Արարատ լեռան անվանադիր, առնչություն ունի խաղողագործության հետ, որովհետև այս լեռն է խաղողագործության և գինեգործության առաջին օջախը համարվում թե՛ հայկական, թե՛ աստվածաշնչային ավանդությունների համաձայն:⁷⁶

Եթե Quria կոչված երկրներից Արագածոտնինը առնչվում է Արամայակին և կրկնորդ կերպար Արամայիսին՝ Արագածոտնը երանց տիրույթն էր, ապա Աղիովտինը գտնվում էր Ատրեստանի թագավոր Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 859-824թթ.) կողմից Aramalı անվամբ հիշատակված ուրարտական նահանգում:⁷⁷ Աստրեստանի մեկ ուրիշ թագավոր՝ Սարգոն II-ը (մ.թ.ա. 722-705թթ.), նույն այս նահանգը կոչում է Armarili և Armariali:⁷⁸ Այս անունների Aram- և Arm- սկզբնամասերը այնպիսի հարաբերության մեջ են միմյանց հետ, ինչպիսին առկա է նաև Արամանեակ/Արամայիս և Արմաիթ առնչության դեպքում: Մեպագրային Aramali < Aram-ali (հմմտ. դարան-աղի, Ման(ան)աղի, Մարդ-աղի հին հայկական գավառանունները) տեղանվան հիմք *Aram-ը նույնական է ինչպես Ուրարտական թագավորության հիմնադիր Arame/Aramu թագավորի (մ.թ.ա. IXդ. կեսեր), այնպես էլ հայոց Արամ նահապետի⁷⁹ անունների հետ:⁸⁰ Արամանեակ անվան նման դրանք ևս իրենց հիմքում ունեն հ.-ե. *ara-/*Har- «հերկել, վարել», արմատը⁸¹ և արգասիքն են հողագործության մեջ արորի (արոր < հ.-ե. *ara-tro-)⁸² ներդրման հացաբույսերի մշակության բրիչային ձևից արորայինին անցնելու երևույթի և դրանք ընդգրկած դարաշրջանի: Տնտեսամշակութային այդ առաջընթացի արգասիքն էր նաև Արա Գեղեցիկի անունը (Արայ < ʾar- և -այ վերջածանց. հմմտ. նաև Արարատյան բարբառում տղամարդկանց նկատմամբ կիրառվող արա կոչական բառը)⁸³: Արան՝ Արամ նահապետի որդին և անվանադիրն էր Արարատյան դաշտի (Այրարատ, դաշտն Արայի),⁸⁴ հովանավորը արորային հողագործության և ժառանգորդը մեռնող-հառնող մի աստվածության:

⁷⁵ Պետրոսյան Ս., Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, ՊԲՀ, 1981, թիվ 3, էջ 177-189, Նույնի, Դասերը և եռադասության զրոսնորումները հին Հայաստանում, Եր., 2006, էջ 281-285, 306:

⁷⁶ Պետրոսյան Ս., Միսակ և Նոյ նահապետների մասին հայոց ավանդությունների պատմական հենքը, ՀՀ ԳԱԱ ՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. VI, Գյումրի, 2003, էջ 5-16, Նույնի, Արարատյան լեռների հին անունների և անվանադիրների մասին, ՊԲՀ, 2010, թիվ 3, էջ 223-225:

⁷⁷ ABHMY, NN 27, 28

⁷⁸ Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն. ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա. Եր., 1972, էջ 85, ծան. I էջ III:

⁷⁹ Խորենացի, Ա. Ժբ-ժգ:

⁸⁰ Պետրոսյան Ս., Հայոց մեհենագրության ակունքներում, Գյումրի, 2008, էջ 53-55:

⁸¹ Նույնի, Դասերը և եռադասության զրոսնորումները հին Հայաստանում, էջ 176-180, 305-306, 365-366:

⁸² ՀԱԲ, հ. I, էջ 350:

⁸³ Հմմտ. Պետրոսյան Ս., Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, էջ 197-198:

⁸⁴ Խորենացի, Ա. ժե, ժգ. Մլեքնոյի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ. Ա, էջ 6, 7:

Հ.-ե. *ara- և *aruo- «ազատ հողագործ» արմատակից նախածներից սերած բառեր կան մի շարք ժառանգ լեզուներում, որոնցից են հայ. *հարաունք* «ցանք, վարուցան, սերմ, արտ» (Մշո բարբառում ունենք *հարվոնք* «գարնան և աշնան եղանակին» անձրևներից կախած հող, որ կարելի է արոտով վարել⁸⁵), հուն. ἄραυρα «վարելահող», լատին. arvum «դաշտ», միջ. իռլ. arbor «հացահատիկներ», խեթ. araua «ազատ, ապահարկ», լյուվ. arawa «(հարկից) ազատ, լիտվ. arvas «ազատ» և այլն⁸⁶ հ.-ե. aruo- «ազատ հողագործ» նախածն է ընկած ուրարտական Արմա-րիլի նահանգի բնակավայրերից մեկի Arbu անվան⁸⁷ հիմքում (սեպագր. b/b, u, v, իսկ u/u, o): Սա ուրարտական արքայատոհմի բնակավայրերից էր, որովհետև Սարգոն II-ն այն կոչում է «Ուրսայի հայրական տուն», իսկ հարևան Ռիյար բնակավայրը «Իշտարգորիի քաղաք» ի նկատի առնելով Ռուսա I-ին (Ուրսա) և Սար-դուրի II-ին (Իշտարգորիի)⁸⁸:

Arbu-ի գուգակից Rijar-ի անունը ես հեղեվոպական ծագումով հողագործական բնույթ ունեցող տեղանուն է: Այս անունը պահած էրեր գյուղը (Երեր<Երի-ար) «թաղված էր այգիների և ծառաստանների մեջ: XIX դարի կեսերին ուներ 82 տուն, վերջերին՝ 100, իսկ 1915թ. նախօրյակին՝ 110 տուն հայ բնակիչ. զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, պտղաբուծությամբ, խաղողագործությամբ և արհեստներով»⁸⁹ Rijar<*Rii-ar տեղանվան առաջին բաղադրիչը, մեր կարծիքով, ծագում է հ.-ե. *reHi- «ունեցվածք» արմատից, որից են նաև հին հնդկ. rayi «բարիք, ունեցվածք, հարստություն», ավեստ. raevant «հարուստ», լատին. res (սեռ. հոլով. rei) «ունեցվածք, իրեր» բառերը⁹⁰ Rii-ar տեղանվան երկրորդ բաղադրիչի համար հմմտ. -ար վերջածանցը արդ-ար, կերպ-ար, մոլ-ար, պալ-ար և այլ բառերում:

Հնագույն Ադիվոտի և Արագածոտնի Quria անունները և դրանց իմաստակից մյուս տեղանունները վկայություններն են Հայկական լեռնաշխարհի առանձին շրջանների տնտեսության մեջ խաղողագործության և գինեգործության առաջատար ճյուղեր լինելու, երբ դրանց հարևան և այլ շրջաններից շատերում այդպիսի դեր վերապահված էր հացագգի բույսերի մշակությանը: «Խաղողա-գինիական» ստուգաբանությամբ բերված և այլ տեղանունների առաջացման ժամանակաշրջանը, անտարակույս, նախորդել է դրանց սեպագրային գրանցում ստանալու դարաշրջանի և, մեր կարծիքով, գուգադիպել է արորային հողագործության արգասիք քննարկված տեղանունների մյուս խմբի առաջացման դարաշրջանին: Պատմական այդ գործընթացը պայմանավորված է եղել միևնույն էթնիկական ընդհանրությանը պատկանող Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության տարբեր հատվածների ըստ տնտեսամշակութային հատկանիշների առանձնացման և

⁸⁵ ՀԱԲ, հ. III, եր., 1977, էջ 57:

⁸⁶ ИЯИ, т. II, стр 477, 885.

⁸⁷ АВНИУ, надп. NN 46, 49.

⁸⁸ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն. Ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա., էջ 193-194:

⁸⁹ Հակոբյան Թ., Մեկից-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ., եզվ. աշխ., հ. II, եր., 1988, էջ 364:

⁹⁰ ИЯИ, т. II, стр. 747. Պետրոսյան Ս., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 181-182:

դասային խմբավորման հասարակական պահանջով, իսկ դրանք նախորդել են մեր լեռնաշխարհում պետական կազմավորումների առաջացման և պետությունների ձևավորման դարաշրջանին:

СТРАНЫ QURIA И ДРЕВНЕАРМЯНСКИЕ ВИНОЧЕРПИИ

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

По сообщению Мовсеса Хоренаци, родовое имя нахараров Гнуни происходит от арм. гини «вино». Наследственное владение Гнуниев находилось в древнеармянской области Алиовит, а как придворные виночерпии они имели поместье на севере древнеармянской области Арагацотн. В Урартский период эти земли именовались Quria-, так же «винное» название: ср. арм. *кури* (կուրի) - в арго «вино», слово индоевропейского происхождения. Quria в Алиовите была в составе урартской провинции Арамали/Армар(ий)али, а Курия в Арагацотне, по древнеармянским эпическим сказаниям, считаются вотчиной Арамаяка - старшего сына этнарха армян Хайка (Хоренаци, I, 12). В основе л.и. *Арамаяк* (Արամանեակ) и топонимов *Aramali/Armar* (i)ja-li и.-е. «агэ «пахать, вспахивать»: ср. арм. *арор* (шрор<шршр<и.-е. «are-tro-) «орало, соха». И.-е. корень *агэ- наличествует и в имени основателя Урартского государства царя Араме (Arame, Aramu).

Появление названий Quria должно быть обусловлено процессом дифференциации населения армянского нагорья по хозяйственно-культурным типам задолго до появления здесь государственности, но после широкого распространения пашенного земледелия. В данном случае имеется в виду факт распространения у предков армян в Алиовите и Арагацотне уже виноградарства и виноделия, а их соседи продолжали преимущественно заниматься культивированием зерновых.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Սարգիս Փարեգինի - պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ

Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն.

ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն.

E-mail: Vahc1996@mail.ru